

УДК [316:303.2]:2

С.А. САЛЬНИКОВА

АНАЛІЗ БАГАТОВИМІРНОЇ МОДЕЛІ ВИМІРЮВАННЯ РЕЛІГІЙНОСТІ (ЗА ДАНИМИ ЕМПІРИЧНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Сальнікова Світлана Анатоліївна - старший викладач кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

У статті представлено аналіз багатовимірної моделі вимірювання релігійності як специфічної методологічної стратегії непрямого вимірювання даного поняття. Результатом реалізації такої методики є не лише отримання одновимірних розподілів по індикаторах, які змістовно покривають поняття «релігійність», а й побудова адитивних індексів – показників релігійності, кожен з яких представляє відповідний вимір досліджуваного поняття, виявлення структурних взаємозв'язків між компонентами релігійності, а також іншими показниками.

Ключові слова: багатовимірна модель, вимірювання, релігійність, структурні компоненти.

В статті представлено аналіз багатовимірної моделі вимірювання релігійності як специфічної методологічної стратегії непрямого вимірювання даного поняття. Следствием реализации такой методики является не только получение одномерных распределений по индикаторам, которые содержательно покрывают понятие «религиозность», но и построение суммарных индексов – показателей религиозности, каждый из которых представляет соответствующее измерение исследуемого понятия, извлечение структурных взаимосвязей между структурными компонентами религиозности, а также другими показателями.

Ключевые слова: многомерная модель, измерение, религиозность, структурные компоненты.

Analysis of multidimensional model of religiosity measurement as specific methodological strategy for indirect measuring this concept is presents in article. As the consequence of the implementation this technique are production of one-dimensional distributions by indicators which substantially to meet the concept «religiosity», construction of additive indexes - indexes of religiosity, each of which represents an appropriate measurement of the concept that researches, extraction of structure relationships between the components of religiosity and others components.

Keywords: multidimensional model, measurement, religiosity, structural components.

© С.А. Сальнікова, 2010

Вивчення будь-яких соціальних явищ і феноменів є раціонально обґрунтованими лише тоді, коли розглядаються у контексті інших явищ або процесів суспільного життя. Їх здатність впливати чи спричинювати вплив породжує науковий інтерес до дослідження відповідного явища/процесу, в даному випадку соціологічними засобами. Актуальність обраної теми обумовлюється також зростаючим інтересом до дослідження сучасного стану релігійності, який можна пояснити рядом тенденцій: від виникнення нових релігійних рухів і форм прояву релігійності до посилення релігійних ідентифікацій, спричинених процесами секуляризації, реприватизації та глобалізації. Варіативність прояву релігійності як основного поняття при вивченні релігії спонукає до постійних методичних та методологічних пошуків його фіксації. В цьому напрямі поява міжнародних дослідницьких проєктів, з одного боку, надає неоціненні можливості щодо проведення порівняльних досліджень в країнах з домінацією різних релігій та церков та ставить питання методологічного характеру щодо реалізації такого типу досліджень – з іншого. Тому розробка чи розширення методологічних підходів до вивчення

релігійності обов'язково повинні здійснюватися з урахуванням спроможності їх застосування у порівняльних дослідженнях.

Аналіз багаторівневої вимірювальної моделі релігійності є основною метою даного дослідження, у відповідності до якої в статті буде здійснено послідовну реалізацію наступних завдань:

- представити специфічний підхід до вимірювання релігійності як нову методологічну стратегію непрямого вимірювання даного поняття;

- подати багаторівневу вимірювальну модель поняття «релігійність» та її структурні компоненти;

- проаналізувати індекси релігійності, взаємозалежності між ними та іншими показниками.

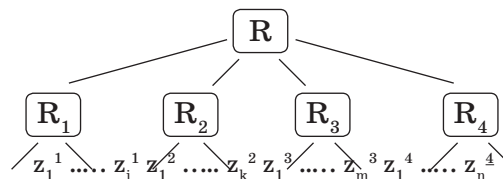
Враховуючи окреслену вище проблематику даної роботи, її об'єктом виступає багатовимірна модель поняття «релігійність» у соціології, а предметом – процедура вимірювання, аналізу та інтерпретації об'єкта дослідження.

У статті [7] автор наводить основні підходи до вимірювання релігійності, відмінність між якими полягає у виявленні різної кількості вимірів релігійності та у змістовному їх наповненні. Зокрема, це і двовимірний підхід, і концепції Ч. Глока і

Р.Старка [11], Дж. Фаулькнера і Г. Діджонга [10], М. Кінга і Р. Ханта [13, 14], М. Йінгера [16, 17, 15] та ряд інших підходів. Зрозуміло, що проблема «змістовного наповнення» досліджуваного поняття є необхідною складовою при розробці будь-якої методики, оскільки чутлива до часу і генеральної сукупності і лежить у ракурсі перевірки змістової валідності. А ось виявлення кількості вимірів залежить від того, яким чином дослідник трактує поняття «релігійність» і на який кінцевий результат орієнтується (отримання описової інформації, інтеграція індикаторів у кількісні показники, порівнюваність результатів тощо). У даному дослідженні розглядатимемо релігійність як суб'єктивну якість індивіда, що проявляється через сукупність поглядів і дій, яких дотримуються індивід чи група людей і яка дає індивіду/групі систему орієнтації і об'єкт поклоніння»; дане поняття розглядається з позиції трихкомпонентної установки, а тому виділяються такі його складові компоненти, як когнітивна (раціональна), поведінкова, емоційно-мотиваційна.

Розглядаючи різні підходи до вимірювання релігійності, автор класифікує їх за цілями та рівнем аналізу, виокремлюючи узагальнений та специфічний підходи до вивчення даного поняття [5]. Власне останній використовують як дослідницьку стратегію з метою (1) виявлення альтернативних стилів релігійної/церковної належності, (2) верифікації багатовимірності поняття релігійності, (3) вивчення детермінантів, корелятивів та факторів різних аспектів релігійності та релігійної/церковної належності. Специфічні підходи потребують побудови складної вимірювальної моделі основного поняття, обов'язкового обґрунтування процедури непрямого вимірювання і можливої інтеграції індикаторів у складні показники (загалом метою багатьох методологічних розробок є отримання результату в кількісно аналізованій формі). Їх специфіка полягає також у тому, що різні складні підходи можуть взаємоперетинатися або ж доповнювати якийсь простий (узагальнений) підхід. Тому специфічні підходи потребують новітніх обґрунтованих методологічних розробок задля їх застосування у кількісних соціологічних дослідженнях. Основною метою даного дослідницького проекту є висвітлення основних положень позиції (2) з подальшою можливістю реалізації пункту (3).

Для початку коротко опишемо багаторівневу вимірювальну модель поняття «релігійність» та її структурні компоненти. Отже, на початку теоретичної інтерпретації основне поняття розглядається з позиції трихкомпонентної установки, а результатом реалізації вимірювальної моделі є чотири адитивні індекси (мал. 1). Це пояснюється диференціацією когнітивної компоненти з виокремленням когнітивного знання і когнітивної віри, оскільки віра сприймається людиною віруючою/релігійною як аксіома, як неспростоване знання, хоча насправді не є знанням. Розмежування віри і знання було підтверджено під час емпіричної апробації даного підходу.

Мал. 1. Схема відношень між поняттям «релігійність» і його компонентами, між кожною компонентою та її індикаторами

На схемі великими літерами R, R1-4 позначені основні теоретичні поняття – «релігійність» та його складові компоненти: знання, віра, поведінка, мотивація, а – система емпіричних індикаторів, які змістовно покривають кожен компоненту. Відповідні до всіх індикаторів змінні, виміряні за однаковою п'ятибальною шкалою, інтегруються в конкретні адитивні індекси. Таким чином, поняття «релігійність» можна представити через чотири його показники (табл. 1). З іншого боку, такий підхід дозволяє розглядати релігійність на чотирьох рівнях, наприклад, вивчати її на рівні знання релігійних догм, повчань тощо, чи порівнювати як релігійність проявляється на рівні поведінки у різних групах населення.

Таблиця 1
Показники поняття «релігійність»

	Показник релігійності	К-ть індикаторів	Шкала нестандартизована
1	R ₁ - знання	3	[3 - 15]
2	R ₂ - віра	7	[7 - 35]
3	R ₃ - поведінка	11	[11 - 55]
4	R ₄ - мотивація	7	[7 - 35]

Попередньо було зауважено, що специфічні підходи до вивчення релігійності можуть комбінуватися із узагальненими. Наприклад, найпростішим критерієм вимірювання будь-якого поняття є його ідентифікація шляхом самосвідчення або так званої суб'єктивний показник, вимірювання якого є складовою узагальненого підходу у дослідженні релігійності. Як відомо, суб'єктивні показники використовують також з метою перевірки відповідності отриманої моделі тому поняттю, яке вивчається (тобто перевірки критеріальної валідності). Міра суб'єктивності таких показників залежить від ряду факторів, наприклад суспільних настроїв, резонансних подій, пануючих стереотипів тощо, тому між створеною моделлю та суб'єктивним показником у реальних умовах лінійної кореляції не спостерігатиметься, але відповідний коефіцієнт повинен бути достатньо хорошим і значущим. У даному дослідженні також було введено до інструментарію відповідне запитання, в якому пропонувалося респонденту зазначити рівень своєї релігійності за семибальною шкалою в порядку зростання інтенсивності її прояву.

Перейдемо до аналізу багатовимірної моделі релігійності, використавши дані соціологічного дослідження «Релігійність лучан». Для початку розглянемо взаємозв'язки між структурними компонентами релігійності і суб'єктивною релігійністю R'.

Таблиця 2

Попарні кореляції між складовими компонентами релігійності:

R'	1	–	–	–	–
R ₁	0.54*	1	–	–	–
R ₂	0.53	0.42	1	–	–
R ₃	0.42	0.59	0.37	1	–
R ₄	0.61	0.48	0.76	0.48	1
	R'	R ₁	R ₂	R ₃	R ₄

* усі коефіцієнти кореляції значущі на рівні 0.01

Прокоментуємо результати, представлені в таблиці 2. Між суб'єктивною релігійністю і кожним показником релігійності спостерігаються доволі високі значення коефіцієнтів кореляції, між самими показниками – також, причому між показниками віри R₂ і мотивації R₄ та показниками знання R₁ і поведінки R₃ наявний більш щільний зв'язок. Така особливість концептуальної структури релігійності є додатковим підтвердженням висновків Х. Хайммельфаба [12], який, досліджуючи синтез різних типологій і схем, припустив, що в дійсності існують лише два основні типи релігійної орієнтації: поведінкова на протизагу уявленням, або релігія, що «розігрується», на протизагу релігії, яка інтерналізована у віруваннях і відносинах. Аналізуючи власні дані (отримані на вибірці євреїв), він емпіричним чином підтвердив таку структуру: вимірювання, що базуються на вірі, почуттях і досвіді, мають тенденцію групуватися разом, так як і ті, які включають ритуальну участь, обцинність і соціальну приналежність. Перша група стосується «значення» в релігії, друга – «приналежності» до релігії. З метою додаткового підтвердження як структури основного поняття, так і здатності індикаторів групуватися у два виміри, було застосовано метод факторного аналізу для випадку 2-х, 3-х та 4-х факторів: усі факторні рішення представляють чітку структуру в системі емпіричних індикаторів. На межі між двома групами знаходиться індикатор «частота моління», який змістовно тяжіє скоріше до групи «віра-цінність», аніж до поведінкової компоненти (для випадку реалізації двофакторного рішення значення коефіцієнта кореляції між цим індикатором і внутрішньою компонентою становить 0.5, між індикатором і зовнішньою компонентою – 0.6). В даній ситуації

можна зауважити наступне: респонденти неохоче відповідали на питання щодо частоти здійснення молитов, мотивуючи це інтимністю даного запитування, тоді як щодо частоти відвідування церкви відповідали без вагань. Таким чином, перше запитування тяжіє скоріше до індивідуальної сфери, а отже, інтимної або внутрішньої, друге – суспільної, а отже, публічної або зовнішньої. В цьому зв'язку можна припустити, що моління має більш ціннісний аспект для релігійності людини, аніж поведінковий.

Отже можна зробити висновок: розроблені різними вченими двовимірні підходи до вимірювання релігійності фіксують не розмірність досліджуваного поняття, а спосіб групування його основних вимірів. Зведення індикаторів до двох показників – внутрішньої і зовнішньої релігійності – також відкриває цікаві перспективи для подальшого вивчення стану релігії, виявлення того, що складає стійку основу релігійності, можливого вирішення питання щодо релігійного колапсу чи релігійного відродження, які констатують суперечливі результати багатьох сучасних досліджень.

Наступним постає питання здатності показників релігійності пояснювати дисперсію інших показників, наприклад, соціально-демографічних. Як відомо, більшість дослідників стану релігії змальовують образ релігійної людини приблизно так: це, як правило, жінка старшого віку з низьким рівнем освіти з сільської місцевості. Перевіримо.

Таблиця 3

Взаємозв'язок між показниками релігійності R₁, R₂, R₃, R₄, R' та соціально-демографічними показниками

	Стать	Вік	Освіта ⁸	Соціальний статус ⁹	Матеріальне становище ¹⁰
R ₁ знання	0.16*	0.36*	-0.12**	–	–
R ₂ віра	0.20*	–	–	0.11**	-0.10**
R ₃ поведінка	–	0.19*	-0.14**	–	–
R ₄ мотивація	0.23*	0.18*	–	–	–
R' релігійність	0.17*	0.18*	-0.12**	–	–

* коефіцієнт кореляції значущий на рівні 0.01

** коефіцієнт кореляції значущий на рівні 0.05

Прокоментуємо коротко дані таблиці 3. Що стосується статі, то все ж таки жінки більше схильні бути релігійними (більше внутрішньо мотивовані), сильніше вірять в існування різних надприродних реалій та повчань і краще обізнані щодо релігійних обрядів, молитов, пісень та видатних постатей. А ось частота різних релігійних практик є однаковою і у чоловіків, і у жінок. Загалом

між суб'єктивною релігійністю та статтю спостерігається хоч і незначна, але значуща кореляція.

Релігійність людини також залежить від віку, а саме: старші є більш обізнаними, частіше практикують, внутрішньо більш мотивовані. А ось сила віри від віку не залежить.

Значущість коефіцієнтів кореляції, побудованих між показниками релігійності та освітою, не дозволяє декларувати їх силу; у цій групі скоріше важливим є напрям зв'язку, який можна інтерпретувати як тенденцію того, що чим нижчий рівень освіти, тим люди більш схильні бути релігійними, при цьому вони не є більш мотивованими чи сильніше віруючими, вони лишень частіше практикують і краще обізнані з предметом своєї практики.

У людей з нижчим соціальним статусом і гіршим матеріальним становищем посилюється релігійна віра. Однакова ситуація в обох змінних пояснюється тим, що обидві є певною мірою взаємообумовленими (вони корелюють між собою з силою -0.4 на рівні значущості 0.01). Відсутність статистичного зв'язку між зазначеними змінними та релігійністю (суб'єктивною чи на різних рівнях) спростовує стереотипне уявлення про те, що релігія є децицією бідних.

В опитувальнику містилися також питання, пов'язані зі вступом України до таких міжнародних об'єднань, як НАТО та ЄС. Виявилось, що загалом релігійність не впливає на підтримку цих об'єднань, хоча ті респонденти, які більше вірять у різні надприродні реалії, менш схильні підтримати вступ до НАТО (коефіцієнт кореляції становить -0.1 при можливій помилці 0.9), а ось частіше практикуючі та внутрішньо мотивовані лучани краще оцінюють вступ України до Європейського союзу (коефіцієнт кореляції становить 0.1 при можливій помилці 0.9 в обох випадках).

Цікавими є також висновки щодо залежності між показниками релігійності та індексом соціального самопочуття, хоча загалом між змінною суб'єктивної релігійності та ПСС значущої кореляції немає. Тим не менше ... соціальне самопочуття на рівнях значущості 0.01 чи 0.05 не залежить від внутрішньої мотивації бути релігійним (якщо прийняти рішення щодо такої залежності, то помилка становитиме 0.09, що виходить за межі планованої помилки дослідження), але коефіцієнт кореляції має знак мінус, що говорить про можливу тенденцію бути більш мотивованими тим, хто гірше почувається у суспільстві (можливо, взаємозв'язок не зовсім чітко стежується тому, що індекс соціального самопочуття в Луцьку вищий, аніж по Україні загалом: 44 та 39 балів відповідно). В даному випадку поясненням відсутності кореляційної залежності є той факт, що даний показник релігійності представляє емоційно-мотиваційну компоненту, тоді як вимірювання соціального самопочуття емоційну складову виключає [3, 177-242; 1]. Незначуще й зі знаком мінус корелює з індексом самопочуття релігійна віра. Інші два індекси – знання та практика – корелюють з

ПСС позитивно і значуще (коефіцієнти кореляції 0.2 і 0.3 на рівні 0.01), тобто більш схильні до дії люди (обізнані й регулярно практикуючі лучани) відповідно й більш соціально вдоволені.

Насамкінець прокоментуємо отримані значення індексів по кожному показнику релігійності, подані для зручності інтерпретації відносно стандартизованої шкали.

Таблиця 4

Значення індексів – показників релігійності

	Показник релігійності	Шкала стандартизована	Значення індексу	Рівень вимірювання
1	R ₁ - знання	[-30; 30]	3.0	середній
2	R ₂ - віра	[-47; 47]	25.7	вище сер.
3	R ₃ - поведінка	[-55; 55]	-16.3	нижче сер.
4	R ₄ - мотивація	[-47; 47]	22.7	вище сер.

Згідно з таблицею 4 релігійність лучан найсильніше проявляється на рівні віри та мотивації, тобто має виражений внутрішній прояв; а значення індексів знання та поведінки дещо нижчі від середнього. Тим не менше, значення індексів з таблиці 4 свідчать про достатньо високий рівень релігійності в місті (табл. 5).

Таблиця 5

Рівні вимірювання індексів релігійності для стандартизованої шкали

	Індекс	Рівень вимірювання				
		низький	нижче сер.	середній	вище сер.	високий
1	R1 - знання	[-30; -19]	[-18; -7]	[-6; 6]	[7; 18]	[19; 30]
2	R2 - віра	[-47; -30]	[-29; -11]	[-10; 10]	[11; 29]	[30; 47]
3	R3 - поведінка	[-55; -36]	[-35; -13]	[-12; 12]	[13; 35]	[36; 55]
4	R4 - мотивація	[-47; -30]	[-29; -11]	[-10; 10]	[11; 29]	[30; 47]

Отримані дані цілком узгоджуються з даними, отриманими іншим шляхом щодо визначення рівня релігійності населення. Як правило, цей показник визначається за часткою тих респондентів, які віднесли себе до певної релігії, церкви чи віросповідання. В розглядуваному дослідженні власну релігійність засвідчили 96.1% лучан – і це дуже високий показник кількості релігійних людей у місті (зауважимо, що мова йде про релігійність інституційного характеру). До прикладу, за даними Міжнародного соціального проекту ISSP серед жителів Західного регіону до категорії релігійних належать 97.1% опитаних [4, 19-20]. Звичайно, не можна порівнювати наведені відсотки, але на фоні всезагальної релігійності населення регіону така ж всезагальна релігійність жителів одного з його міст не дивує,

а ось масштаб поширення релігійності, чесно кажучи, дещо шокує. Навряд чи можна розглядати якісь взаємозалежності між таким показником релігійності та іншими показниками, виявляти соціально-демографічні характеристики когорти релігійних тощо, оскільки фактично все населення є релігійним. А отже, такий підхід щодо встановлення рівня релігійності населення не диференціює респондентів за потрібною властивістю, і є надто грубим інструментом для вимірювання індивідуальної характеристики. Тут також хочеться зауважити деяку понятійну неузгодженість щодо трактування релігійності. Обидва представлені підходи – авторський та використовуваний на сьогодні у різних соціологічних дослідженнях – вимірюють змістовно різну релігійність. Перший підхід трактує релігійність як обов'язкову, можливо, надмірну, залученість індивіда до релігії; другий – скоріше розмежовує індивідів, включених у релігію, від неналежних до цієї сфери. В західній соціології такі трактування розмежовуються наявністю двох різних понять: *religiosity* і *religiousness* відповідно. До речі, наявність суперечливих результатів щодо сучасного стану релігії може великою мірою пояснюватися даною понятійною неузгодженістю, коли на практиці вимірюється одне поняття, а результат поширюється на інше.

Аналіз даних за представленою моделлю релігійності не обмежується поданими в цій статті емпіричними даними. До того ж, через певну обсягову обмеженість тексту в статті не піднімається питання змістовного наповнення кожної складової компоненти, не подано описової

інформації у вигляді одновимірних розподілів емпіричних індикаторів. Останні, як відомо, є чутливими до часу та генеральної сукупності, а тому їх статистичну відповідність багатовимірній моделі релігійності зі зміною цих параметрів потрібно обґрунтовувати.

У даній статті представлено лише частину тих можливостей з вивчення окресленої проблематики, які надає специфічний методологічний підхід до вимірювання поняття «релігійність», а саме: застосування багатовимірного моделювання. Переваги такої методики вимірювання релігійності очевидні: кожен індекс можна використовувати як окрему змінну в подальшому кількісному аналізі – саме про такий «результат у кількісно аналізованій формі» йшла мова на початку даної статті; аналіз структури релігійності дозволяє виявити ті рівні, на яких ця індивідуальна характеристика найбільш значуще проявляється. Також значно розширюється спектр описової інформації, яка доповнюється, крім стандартних запитань, як правило, щодо церковної належності, частоти відвідування церкви і здійснення молитви, віри в Бога і оцінки власної релігійності, низкою інших важливих індикаторів прояву релігійності індивіда.

Згідно з результатами дослідження висновкуємо, що багаторівневе моделювання як специфічна методологічна стратегія непрямого вимірювання релігійності є новітнім напрямом у розвитку теоретичної та емпіричної соціології релігії, який розширює можливості вивчення релігії засобами кількісних соціологічних досліджень і потребує подальших напрацювань у цьому напрямі.

ПРИМІТКИ:

¹Визначення поєднує у собі трактування Е. Фромма, І. Яблокова, У. Джеймса [8; 9; 2].

²Більш детально індикатори кожної компоненти описані в [6].

³Немає однозначного пояснення того, яке значення коефіцієнта вважати хорошим (високим чи навпаки), оскільки ключову роль тут відіграє не стільки абсолютне значення коефіцієнта, скільки змістовна наповненість і складність побудови показників, для яких він обчислюється

⁴Генеральною сукупністю є жителі міста Луцьк віком від 18 до 65 років; вибіркова сукупність обсягом у 404 особи була сформована за допомогою систематичного методу в три етапи: на першому – виокремлено райони міста (страти) зі списку виборчих дільниць; на другому – вулиці у кожному районі зі списку всіх вулиць, упорядкованих в алфавітному порядку; на третьому – реалізовувався квотний відбір за статтю, віком і освітою. Загальна кількість анкет була розподілена між стратами непропорційно (відповідно до кількості жителів у кожному районі). Опитування респондентів відбувалося на вулиці; кожен інтерв'юер виконував приблизно від 9 до 13 завдань, майже половина з яких була перевірена за допомогою телефонного опитування.

⁵За міркуваннями Г. Оллпорта і Р. Адорно, це «внутрішня-зовнішня», У. Кларка – «первинна-вторинна», Р. Аллена і Б. Спілка – «особиста-суспільна» тощо.

⁶Аналіз результату побудови трикомпонентної моделі не висвітлюється в даній статті

⁷Дана вибірка побудована для міського населення, тому перевірити взаємозв'язок показників релігійності з місцем проживання не має змоги

⁸Змінна освіта закодована в порядку зростання, де 1 – найнижчий рівень освіти, 4 – найвищий.

⁹Змінна соціального статусу закодована в порядку спадання

¹⁰Змінна, яка репрезентує оцінку свого матеріального становища, закодована в порядку зростання.

¹¹Надто високий рівень релігійності є нічим іншим як релігійним фанатизмом і свідчить скоріш про наявність різного роду релігійних конфліктів, аніж про прийнятну ситуацію

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Е.И. Интегральный индекс социального самочувствия: конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997.
2. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / У. Джеймс. — СПб., 1992. — с. 40.
3. Панина Н.В. Избранные труды по социологии: [В 3 т.]. — Том II. Теория, методы и результаты социологического исследования образа жизни, психологического состояния и социального самочувствия населения [Сост. и ред. Е.И. Головахи]. / Н.В. Панина. — К. : Факт, 2008. — 312 с.
4. Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. [за ред. С. Макеєва. Пер. слово О. Іващенко] / М. Паращевін. — К. : І-т політики, І-т соціології НАН України, 2009. — 68 с.
5. Сальнікова С.А. Методологічні засади вимірювання релігійності / С. А. Сальнікова // Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки: Зб. наук. праць. — Луцьк : РВВ «Вежа», 2009. №28. — С. 137-143.
6. Сальнікова С.А. Ознаки релігійності як соціологічна проблема / С.А. Сальнікова // Проблеми розвитку соціологічної теорії: соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: зб. наук. пр. — К. : «Київський університет», 2009. — с. 497-506.
7. Сальнікова С.А. Основні підходи до вимірювання релігійності / С.А. Сальнікова // Наук. студії Львів. соціол. форуму «Багатомірні простори сучасних соціальних змін»: зб. наук. пр. — Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. — С. 250–255.
8. Фромм Э. Психоанализ и религия / Э. Фромм // Сумерки богов. — М., 1990. —160 с.
9. Яблоков И.Н. Религиоведение: учебное пособие и словарь-минимум по религиоведению / И.Н. Яблоков. — М. : Гардарика, 1998.
10. Faulkner J.E. Religiosity in 5-D: An empirical analysis / J.E. Faulkner, G.F. Dejong // Social Forces. — 1966. — № 45. — P. 246-254.
11. Glock Ch.Y. Religion and Society in Tension / Ch.Y. Glock, R. Stark. — Chicago — New York — San Francisco — London: Rand McNally&Company, 1973.
12. Himmelfarb H. Measuring religious involvement / H. Himmelfarb // Social Forces, 1975. — 53. — P. 6-18.
13. King M. Measuring the Religious Variable / M. King // Journal of the Scientific Study of Religion. — 1967. — № 6. — P. 173-190.
14. King M. Measuring the Religious Variable: Natural Replication / M. King, R. Hunt // Journal of the Scientific Study of Religion. — 1975. — № 14. — P. 13-22.
15. Yinger M.J. A comparative study of the substructures of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. — 1977. — № 16. — P. 67-86.
16. Yinger M.J. A Structural examination of religion / M.J. Yinger // Journal for the Scientific Study of Religion. — 1969. — № 8. — P. 88-99.
17. Yinger M.J. The Scientific Study of Religion / M.J. Yinger. — New York: Macmillan, 1970.